

Veronika Dulíková

Instituční vezírátu. Několik poznámek k vezírům Staré říše¹

Abstract:

The present article deals with some questions connected with the institution of vizierate and with the title of "vizier" in the Old Kingdom. In this period of time viziers bore the composite title . The further hieroglyphic signs, such as the sign of and the word mꜣꜥ, were appended in some cases to this title. The vizier's title and the additions have been interpreted in egyptological literature in several ways. This article summarises transcription-styles of the vizier's title, proposes a new interpretation of the addition and tries to determine important turning-points of vizierate in the Old Kingdom." data-bbox="582 532 938 671"/>

Key words: Egypt, Old Kingdom, vizier, vizierate, state administration, hieroglyphic phallus-sign

Klíčová slova: Egypt, Stará říše, vezír, vezírát, státní administrativa, hieroglyfický znak falu

1) Příspěvek vznikl v rámci Vědecko-výzkumného záměru Výzkum civilizace starého Egypta financovaného Ministerstvem školství ČR (MSM 0021620826).

Vezírský úřad byl nejvyšším administrativním úřadem starověkého Egypta téměř po celou dobu jeho trvání. Je doložen od 2.² do 30. dynastie, v následujícím období byl egyptský správní systém nahrazen řecko-makedonským.

 Ve Staré říši byl nejvyšší správní titul zapisován 3 hieroglyfickými znaky, vlysem s kobrai, šakalem a kachňátkem. Označení „vezír“ bylo pro tento staroegyptský titul poprvé užito sklonku 19. století (MEYER, Eduard, 1887, s. 62–63) a na základě úzu je používáno dodnes. Výraz byl vypůjčen z názvu instituce, která existovala v tehdejší době v Osmanské říši a jejíž původ je možno podle některých badatelů hledat v Persii (VESELÝ, Rudolf, 1991, s. 70). Překlad uvedené skupiny hieroglyfických znaků slovem „vezír“ patrně nejlépe vystihuje širokou sféru kompetencí a povinností a s tím související zodpovědnost držitele tohoto titulu ve starověkém Egyptě. Názory na čtení a interpretaci vezírského titulu se v egyptologické literatuře různí.

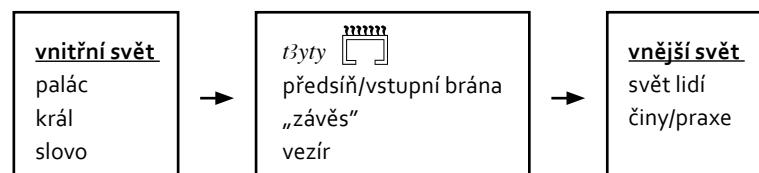
Před vyslovením závěrů ohledně interpretace titulu bude věnována pozornost nejprve jednotlivým hieroglyfickým znakům vezírského titulu:

 t3yty **Gardiner's Grammar O 17 (varianta GG O 16) vlys s kobrai**

Jedná se o hieroglyfický znak pro egyptské slovo *t3* (*t3y*) s významem „dveře, závěs (v chrámu, v paláci)“ (GOEDICKE, Hans, 1995, s. 42–43). Oba ekvivalenty znaku , přestože se sémanticky liší, v sobě obsahují uzavření nějakého prostoru.

Řada autorů znak vlysu s kobrai spojuje s předsíní (*Vorhalle*) či vstupní branou do posvátného okrsku (*Torhalle*), která se původně nacházela při vchodu do králova paláce, kde stávala hlídka a kde se konávaly soudy. Tento prostor současně tvořil spojení vnitřního světa s vnějším světem (FRANKE, Detlef, 1984, s. 212–214; HELCK, Wolfgang, 1987, s. 218).

Znak je v titulu vezíra chápán jako nisba (*t3yty*) a doslovně je překládán jako „ten, jenž náleží dveřím/závěsu“ (STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 304; JONES, Dilwyn, 2000, s. 1000–1001/3706) nebo „ten, jenž náleží předsíni/vstupní bráně“ (HELCK, Wolfgang, 1987, s. 218). „Toho, jenž náleží závěsu/předsíni/vstupní bráně“ lze chápat jako prostředníka mezi králem a lidmi, tj. spojení vnitřního světa s vnějším světem (viz tab. 1).

Tab. 1: Předpokládaný model předělu/spojení světa krále a světa lidí (podle FRANKE, Detlef, 1984, s. 214)

2) O vzniku vezírátu se stále vedou diskuse. Prameny, jež se dochovaly do současnosti, neumožňují stanovit jednoznačné závěry. Egyptologové kladou vznik vezírátu do období v rozmezí od počátku 1. dynastie do počátku 3. dynastie.

 z3b **GG E 17 šakal**

Znak *z3b* je nejobtížněji interpretovatelným znakem vezírského titulu, badatelé jej vykládají různými způsoby.

Šakal žijící na okraji pouště, tedy v oblasti nekropolí, byl spojován s božstvy mrtvých a považován za strážce nekropolí. V době vzniku egyptského státu šakal reprezentoval Chontamenteje, lokálního boha Abydu, nebo Anupa, který se následně stal jedním z hlavních bohů egyptského království. Později, v Textech pyramid, figuroval král v roli Anupa jako soudce u posledního soudu (FRANKE, Detlef, 1984, s. 211–212). Z tohoto důvodu se původně předpokládalo, že *z3b* v úředních titulech představuje výraz pro soudce a úředníky pověřené vyšetřováním (BRUGSCH, Heinrich, 1880, s. 389–393, 1882, s. 1307; JONES, Dilwyn, 2000, s. 802/2932). Tato domněnka je krom Anupa představujícího soudce při posledním soudu založena také na charakterickém instinktu šakala, čichu a větření (BARTA, Winfried, 1984, col. 527), a také na hbitosti a nezávislosti divokého šakala (DuQUESNE, Terence, 2005, s. 256).

Většina egyptologů se tudíž domnívá, že v titulu vezíra vyjadřuje soudní aspekt vezírátu (nejvyššího soudce). W. Helck a následně další podali proti tomuto pojetí přesvědčivou námitku, že ve starém Egyptě neexistovalo rozdělení moci ve státě, jak je chápána dnes, a že soudní moc nebyla vydělenou a samostatnou instancí, ale byla nedělitelnou součástí některých úřadů (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 9–14).

Dle názoru jiné skupiny badatelů se jedná jen o všeobecné označení pro hodnostáře (JONES, Dilwyn, 2000, s. 802/2932). Další z možných interpretací hieroglyfického znaku šakala je ta, že pravděpodobně odkazuje ke králi (FRANKE, Detlef, 1984, s. 211–212; CALLENDER, Vivienne G., 2000a, s. 362). Ke králi, který v počátcích egyptského státu projížděl zemí, aby vybíral daně a vykonával soudy. Pokud by tomu tak bylo, vysvětlovalo by to pozici hieroglyfického znaku šakala v rámci vezírského titulu. *Z3b* je zde v honorifické transpozici, tj. při psaní má tento znak přednost před posledním znakem a dochází k prolepsi: *t3yty t3ty (n) z3b*.

 t3ty **GG G 47 kachňátko**

Tento znak je nesnadno přeložitelný. Podle názoru některých egyptologů *t3ty* souvisí s výrazem *tt* doloženým na Narmerově paletě, kde je zobrazena osoba oděná do leopardí kůže, jak kráčí před králem, nese královské insignie a je označená slovem *tt*. Pozice v blízkosti krále svědčí o významném postavení tohoto jedince.

Někteří badatelé soudí, že slova *tt* a *t3ty* byla odvozena ze stejného etymologického kořene jako *wttw* „potomek“ (SETHE, Kurt, 1935, s. 11; WILKINSON, Toby A. H., 2000, s. 30, pozn. 44) a *t3* „mladík“ (MORENZ, Ludwig D., 2003, s. 186–188). Možným významem slov *tt* a *t3ty* by pak byl „syn (krále)“.

Jsou-li ponechány stranou drobné transliterační odlišnosti vycházející z nejednotnosti egyptologického transliteračního systému (tzn. $y = j$, $i = y$, $z = s$), lze se v odborné literatuře setkat se třemi způsoby transkripce vezírského titulu ve Staré říši: *t3yty (n) z3b t3ty* (STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 300–335; MARTIN-PARDEY, Eva, 1986, col. 1227; JONES, Dilwyn, 2000, s. 1000/3706; ANDRÁSSY, Petra, 2008, 32; atd.), *t3yty t3ty (n) z3b* (HELCK, Wolfgang, 1987, s. 218; ALTENMÜLLER, Hartwig, 1998; BÁRTA, Miroslav, 2006, 57; atd.) a *z3b t3yty t3ty* (HASSAN, Selim, 1953, s. 13; KAPLONY, Peter, 1963, s. 488; HANNIG, Rainer, 2006, s. 944). Element *z3b* v těchto prepisech zaujímá pokaždé jinou pozici, což, jak už bylo naznačeno výše, je dáno velmi rozdílnými interpretacemi hieroglyfického znaku šakala. Nejčastěji je užíván nejstarší prepis *t3yty z3b t3ty*, skupina znaků je pak vnímána jako dva či tři tituly a překládána jako „nejvyšší soudce a vezír“.

Je-li bráno v úvahu, že titul vznikl v době, kdy symboly a obrazové představy vycházející z reálného a ideologického světa Egyptanů byly převáděny do rébusového psaní (KAHL, Jochem, 1994; MORENZ, Ludwig D., 2004), je nutné jej vnímat jako kompozitní titul, v němž tři hieroglyfické znaky představují propojené entity. Jako nejsprávnější se pak jeví čtení a interpretace titulu jako *t3yty t3ty (n) z3b* s překladem „*t3ty* krále v podobě šakala, jenž náleží předsíni paláce (*Vorhalle*),“ tj. osoba *t3ty* jako zástupce krále (*z3b*) úřadující v předsíni paláce (*t3yty*). *t3ty (n) z3b* tedy odkazuje k osobě, která úřad vezíra vykonávala, (*t3yty*) k místu vykonávání činnosti.

První doklad titulu *t3yty t3ty (n) z3b*

Počátky vezírského úřadu sahají do Raně dynastické doby, ucelenější prameny k vezírátu jsou však doloženy až ze Staré říše. Nejranější doklad titulu *t3yty t3ty (n) z3b* pochází z podzemí Stupňovité pyramidy v Sakkáře. Ve 30. letech 20. století bylo ve vertikálních šachtách VI (H) a VII (B) pod východní stranou pyramidy nalezeno přibližně 40 000 kamenných nádob (LAUER, Jean-Philippe, 1939, s. 6, pls. 1–19). Nápis na některých nádobách uvádějí velký počet titulů, jež se později staly charakteristickými pro egyptský stát (HELCK, Wolfgang, 1979, s. 120). Dvacet jedna kalcitových nádob nese červeným inkoustem napsaný titul vezíra ve spojení se jménem Kaimen (LACAU, Pierre a Jean-Philippe LAUER, 1965, s. 1–3, fig. 1–4, pl. 1). Žádná z nádob s inkoustovými nápisy neobsahuje jméno krále či jiné vodítko k dataci. Z toho důvodu je soubor badateli datován v rozmezí od konce 1. dynastie do počátku 3. dynastie, zejména do vlády čtyř významných panovníků, Kaa (AUFRERE, Sydney H., 2003, s. 1–15), Ninecera (HELCK, Wolfgang, 1979, s. 129), Chasechemueje (REGULSKI, Ilona, 2004, s. 949–970) a Necericheta/Džosera (MARTIN-PARDEY, Eva, 1986, col. 1227).

Nové interpretační možnosti souboru kamenných nádob přinesl vědecký projekt bruselských muzeí zahájený v roce 2002, zejména jeho paleografické analýzy. Podle výzkumů I. Regulski (REGULSKI, Ilona, 2004, s. 949–970), které jsou postaveny na shodě interpretace archeologických pramenů a paleografického rozboru nápisů, je jediným možným kandidátem na majitele souboru kamenných nádob s inkoustovými nápisy Chasechemuej, poslední panovník 2. dynastie.

Pro 3. dynastii vezírát doložen není. Další doklad vezírského titulu pochází z počátku 4. dynastie, jeho majitelem byl Nefermaat pohřbený v Médúmu (HARPUR, Yvonne, 2001), který stojí na počátku souvislé řady vezírů. Jak si vysvětlit tento hiát? Jsme zde limitováni dochovanými prameny, tzn. doklady titulu pro tohoto období se nedochovaly, nebo byl úřad vezíra pevně zaveden až na počátku 4. dynastie? Odpovědi na tyto otázky lze nalézt pouze v hypotetické rovině, neboť nevyváženost dochovaných pramenů neumožňuje jednoznačnou odpověď. Ačkoli titul *t3yty t3ty (n) z3b* pro 3. dynastii doložen není, existenci vezírátu v tomto období vyloučit nelze. Efektivní fungování administrativy bylo nutným předpokladem pro stavbu Džoserova pyramidového komplexu, jehož výstavba si vyžádala organizaci značného množství lidí, jejich zásobení, transport atd. (HELCK, Wolfgang, 1987, s. 220). Toto by jistě nebylo možné bez kontinuity s předchozím obdobím. Lze tedy předpokládat, že úřad vezíra nadále fungoval jako koordináční uzel státní správy.

Důvodů pro absenci vezírského titulu v časovém období mezi vezíry Kaimelem a Nefermaatem může být několik, např. hrobky vezírů prozatím nebyly objeveny, nebo se vezírem stával nejstarší syn krále bez toho, aniž by tato funkce byla přímo vyjádřena titulem *t3yty t3ty (n) z3b*. Samotný vezírský titul mohl být pevně zaveden až na počátku 4. dynastie v souvislosti s nárůstem počtu nekrálovských osob pověřených „záležitostmi krále“.³

Přidávky k titulu vezíra

Ke kompozitnímu titulu vezíra byly v průběhu Staré říše připojeny v několika případech další hieroglyfické znaky, znak falu a výraz *m3c*. Tyto přidávky následovaly bezprostředně za titulem *t3yty t3ty (n) z3b*. Přídavek *m3c*, který byl občasně připojován za různé tituly úředníků zejména v období vlády Tetiho až Pepiho I., patrně indikoval jedince se zvláštní panovníkovou důvěrou či přízní, kterou si v politicky nestabilní době získali (CALLENDER, Vivienne G., 2000a, s. 371–373). Naproti tomu znak byl spojen výlučně s titulem vezíra, u jiných titulů není doložen. Zatímco výskyt přídavku *m3c* byl uspokojivě vysvětlen, přídavek falu je nejasný. Výskyt tohoto znaku bývá v odborné literatuře často

³ Reakcí na tento vývoj byla snaha o jasné odlišení ve státní správě působících členů královské rodiny od nekrálovského úřednictva. Srov. např. paralelu s titulem *iry-ihwt nswt* (BÁRTA, Miroslav, 1999a, s. 83).

spojován s posledním znakem vezírského titulu *ḥꜥ*, podle některých badatelů

slovem odvozeným od *ḥꜥ*, „muž“, „mužský“ (SETHE, Kurt, 1890, s. 43; GARDINER, Alan H., 1947, s. 19*, no. 73; FISCHER, Henry George, 1979, p. 181; STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 305–306; atd.).

Jak rozumět vysvětlení „muž, mužský“ v kontextu nejvyššího administrativního úřadu? Znamenalo by to, že podoba vezírského titulu s falem by představovala slovní hříčku založenou na podobnosti dvou slov? Žádná analogie, která by podpořila tuto teorii, není pro administrativní tituly Staré říše doložena.

Badatelé zmiňující tuto podobu vezírského titulu, se tématu letmo dotkli, bez snahy o kontextualizaci *zvláštního* psaní vezírského titulu.⁴ Pro porozumění užití hieroglyfického znaku falu v titulu vezíra je důležitý čtecí rámec, např. časové ohraničení, možná příčinná souvislost se sociálním či polickým vývojem, apod. Bližší pohled na výskyt vezírského titulu se znakem falu ukazuje, že se tato podoba titulu objevila pouze v určitém časově ohraničeném období, na přelomu 4. a 5. dynastie, přesněji od vlády Menkaureovy po vládu Sahureovu.⁵ Všech pět nositelů této podoby titulu, Nykaure, lunmin, Nebemachet, Anchmare a Sechemkare, bylo pravděpodobně syny krále Rachefa (DODSON, Aidan a Dyan HILTON, 2004, s. 52–53), viz tab. 2.

Výskyt přídatného znaku se shoduje se sociálními změnami ve státní administrativě. Je pravděpodobné, že existuje souvislost mezi hieroglyfickým znakem falu v titulu vezíra a sociálními změnami na konci 4. a počátku 5. dynastie. V tomto období se členové královské rodiny přestali podílet na správě státu. Také nejvyšší správní úřad v zemi začal být obsazován osobami nekrálovského původu. Podle původní koncepce byl s úřadem vezíra spojen panovníkův syn, který přebíral určitou část královny moci a stal se tak jeho zástupcem (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 56–57). Titul „nejstarší královský syn z jeho těla“ (*z3 nšwt n ḥt.f šmšw*) byl tedy od počátku spjat s vezirátem, z toho důvodu byl v závěru 4. dynastie automaticky zařazen jako rankovní titul do titulatury vezírů nekrálovského původu. V krátkém překlenovacím období se tedy synové krále pravděpodobně stali titulárními/fiktivními vezíry a naproti tomu osoby nekrálovského původu se staly fiktivními „nejstaršími syny krále z jeho těla“. Titul *z3 nšwt n ḥt.f šmšw* tak neoznačoval pouze biologické potomky krále, ale byl propůjčen též jedincům

4) Podrobněji k hieroglyfickému znaku falu v titulu vezíra viz DULÍKOVÁ, Veronika, 2011.

5) Výskyt vezírského titulu s falem (vezír Sešemnefer II.) v Penmerově hrobce [G 2197], která je datovaná do konce 5. dynastie, představuje výjimku z tohoto časového ohraničení (SIMPSON, William Kelly, 1980, pls. XLVIb, XLVII; ALTENMÜLLER, Hartwig, 2008, s. 159). Sešemnefer II. byl jediným vezírem 5. dynastie nesoucím titul *z3 nšwt n ḥt.f šmšw*. Tento titul mohl být důvodem pro připojení přídatného znaku falu k titulu vezíra.

jméno	datace (dynastie/panovník)	lokace hrobky	rodinné vztahy
Nefermaat	4./Snofru	Médúm M 16	syn Huniho, bratr Snofrua?
Anchchaf	4./Chufu	Gíza 7 510	syn Snofrua?, manželka: Hetepheres
Hemiunu	4./Chufu	Gíza 4 000	syn Nefermaata
Kawab	4./Chufu	Gíza 7 110–7 120	syn Chufua
neznámé	4./konec Chufu–Rachef	Gíza 7 310–7 320	syn Chufua?
Minchaf	4./Radžedef–Rachef	Gíza 7 430–7 440	syn Chufua?
Nefermaat II	4./poč.–střed Rachef	Gíza 7 060	syn Nefertkau, dcery Snofrua
Chufuchaf	4./střed–konec Rachef	Gíza 7 130–7 140	syn Chufua a Henutsen?
Nykaure	4./Menkaure–Šepseskaf	Gíza L 87	syn Rachefa?
lunmin	4./Menkaure–Šepseskaf	Gíza L 92	syn Rachefa?
Nebemachet	4./Menkaure–Šepseskaf	Gíza L 86	syn Rachefa? a Meresanch III.
Anchmare	konec 4.–poč. 5.	Gíza–Centrální pohřebiště	syn Rachefa?
Sechemkare	konec 4.–poč. 5.	Gíza L 89	syn Rachefa? a Hedžethekenu
Duanre	konec 4.–poč. 5.	Gíza 5110=L 44	
Sešathotep Heti	4./Šepseskaf–poč. 5.	Gíza 5150=L 36	
Babaf	poč. 5.	Gíza 5230=L 40	syn Duanrea?

Tab. 2: Filiace vezírů 4. dynastie

nekrálovského původu, aby tak byla splněna podmínka pro vykonávání vezírské funkce.⁶ Zdá se, že dokud sociální změny nebyly završeny, biologičtí synové krále a jedinci nekrálovského původu nesli titul vezíra současně. Za této situace, kdy nebylo ze sekvence titulů zřejmé, kdo je královské krve, byli biologičtí synové krále s nárokem na titul vezíra

6) V této souvislosti je třeba akcentovat, že označení vztahů bylo daleko více determinováno sociálně než biologicky (BLUMENTHAL, Elke, 1987, s. 33).

titul/jméno	Kaimen	Nefermaat	Anchhaf	Hemionu	Kawab	neznámé	Minchaf	Nefermaat II	Chufuchaf	Nykaure	Iunmin	Nebemachet	Anchmare
<i>im3-ʿ</i>													
<i>imy-iz</i>					o	o		o		o			
<i>imy-iz Nḥn</i>													
<i>imy-r3 prwy-ḥd</i>													
<i>imy-r3 ḥwt-wrt 6</i>													
<i>imy-r3 ḥwt wrt</i>													
<i>imy-r3 zš(w) ʿ-nswt</i>													
<i>imy-r3 šnwty</i>													
<i>imy-r3 Šmʿw</i>													
<i>imy-r3 k3t nb(t) nt nswt</i>		o	o	o		o	o						
<i>imy-r3 pyramidového města</i>													
<i>iry-pʿt</i>		o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o
ʿ3 dw3w			o		o	o		o	o?				
ʿd-mr n z3b													
<i>wr 5 (m) pr-Dḥwty</i>		o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	
<i>mniw Nḥn</i>		o	o	o		o	o	o					
<i>r p nb</i>		o		o		o	o						
<i>ḥ3ty-ʿ (n it.f)</i>		o	o	o	o	o	o	o		o			o
<i>ḥry-tp Nḥb (n it.f)</i>			o				o		o				
<i>ḥrp ʿh (n it.f)</i>			o			o	o	o	o		o		
<i>ḥtmw bity (n it.f)</i>		o	o	o			o	o	o	o			o
<i>ḥry-tp nswt (pr-ʿ3)</i>													
<i>ḥry-ḥb (n it.f)</i>			o	o			o		o	o			
<i>ḥry-ḥb ḥry-tp (n it.f)</i>			o		o		o		o	o	o	o	o
<i>z3 nswt</i>				o	o		o	o	o		o		
<i>z3 nswt n ḥt.f</i>			o	o	o		o	o	o	o		o	
<i>z3 nswt (n ḥt.f) šmšw</i>		o	o		o		o		o	o	o	o	o
<i>smr wʿty (n it.f)</i>				o			o	o	o	o	o	o	
<i>shd ḥm-nṯr pyramidy</i>													

Duanre	Sešathotep Heti	Babaf	Sechemkare	Werbauba	Sešemnefer	Wšptah Izi	Minnefer	Sechemanchptah	Kai	Pehenuka	Ptahšepses	Ptahhotep Dešer	Sešemnefer II	Ptahhotep	Rašepses	Ptahhotep I	Senedžemib Inti	Achetotep	Senedžemib Mehi	
o			x			x														
		x				x				x	x		x		x		x	x	x	
										x		x		x			x			
										x										
						x		x		x			x		x	x	x	x	x	x
										x				x	x	x	x	x	x	x
										x					x			x		
	o	x				x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x		x	
																			x	
o	o	x	x			x						x		x		x	x		x	
o	o	x	x			x					x									
										x	x				x		x	x		
o		x																		
o		x	x			x		x		x	x	x	x	x		x	x		x	
		x				x					x					x				
															x		x	x	x	
	o	x				x	x				x		x			x	x			
o		x	x			x					x					x				
		x									x									
	o	x	x										x							
o	o		x																	
		x	x			x		x			x		x			x	x	x	x	
																			x	

Tab. 3: Výběr důležitých, příp. nejfrekvencovanějších, titulů držných vezirů Staré říše

Legenda: O – 4. dynastie, X – 5. dynastie

titul/jméno	lineferet Šanef	Ihy Geref	Achet-hotep Hemi	Nyanchba	Ptah-hotep Čefi II	Chnumenti	Kagemni Meni	Nefersešemre Šeši	Anchmahor Zezi	Mereruka Meri	Chentika Ichechi	Kar	Hezi
<i>im3-ʿ</i>			X				Δ		Δ	Δ	Δ		
<i>imy-iz</i>	X		X				Δ			Δ			
<i>imy-iz Nḥn</i>	X						Δ		Δ	Δ			
<i>imy-r3 prwy-ḥd</i>	X	X	X			X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
<i>imy-r3 ḥwt-wrt 6</i>						X	Δ	Δ		Δ			
<i>imy-r3 ḥwt wrt</i>					X		Δ	Δ				Δ	Δ
<i>imy-r3 zš(w) ʿ-nswt</i>	X	X	X			X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ
<i>imy-r3 šnwtj</i>		X	X			X	Δ	Δ		Δ	Δ		
<i>imy-r3 Šmʿw</i>					X		Δ	Δ					
<i>imy-r3 k3t nb(t) nt nswt</i>		X				X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ
<i>imy-r3</i> pyramidového města					X		Δ				Δ		
<i>iry-pʿt</i>			X	X		X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
ʿ3 dw3w				X						Δ			
ʿd-mr n z3b	X				X							Δ	Δ
<i>wr 5 (m) pr-Dḥwtj</i>										Δ			
<i>mniw Nḥn</i>	X		X				Δ		Δ	Δ			
<i>r p nb</i>							Δ			Δ			Δ
<i>ḥ3ty-ʿ (n it.f)</i>	X	X	X			X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
<i>ḥry-tp Nḥb (n it.f)</i>			X				Δ		Δ	Δ			
<i>ḥrp ʿh (n it.f)</i>													
<i>ḥtmw bity (n it.f)</i>							Δ			Δ	Δ		Δ
<i>ḥry-tp nswt (pr-ʿ3)</i>	X	X			X	X		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>ḥry-ḥb (n it.f)</i>	X		X	X			Δ			Δ	Δ		
<i>ḥry-ḥb ḥry-tp (n it.f)</i>			X				Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	
<i>z3 nswt</i>													
<i>z3 nswt n ḥt.f</i>													
<i>z3 nswt (n ḥt.f) šmšw</i>													
<i>smr wʿty (n it.f)</i>	X	X	X	X		X	Δ	Δ		Δ	Δ		
<i>šḥd ḥm-nṯr</i> pyramidy			X		X	X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ

Merefnebef	Iryenachty	Inumin	Mehu	Ptah-hotep	Tepemanch	Čenti	Meryteti	Rawer	Mereri	Nefersešemrešet Chenu	Zezi	Idu Nefer	Anchmeryre	Chenu	Ihychenet	Kahotep	Meryreiam	Impy	Sabuptah Ibebi	
Δ		Δ	Δ				Δ	Δ	Δ										Δ	
							Δ													
			Δ	Δ	Δ				Δ			Δ	Δ							
			Δ	Δ			Δ		Δ	Δ										
		Δ?																		
Δ	Δ		Δ	Δ			Δ		Δ	Δ	Δ		Δ	Δ					Δ	
		Δ	Δ	Δ					Δ	Δ			Δ	Δ						
		Δ	Δ					Δ	Δ										Δ	Δ
Δ	Δ	Δ	Δ				Δ	Δ	Δ	Δ					Δ			Δ		
							Δ													
			Δ										Δ							
							Δ					Δ?								
							Δ													
							Δ													
Δ		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ		Δ		Δ	Δ	Δ	Δ
Δ			Δ				Δ				Δ									
Δ		Δ	Δ					Δ	Δ	Δ	Δ				Δ		Δ		Δ	
											Δ									
Δ		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ		Δ		Δ		Δ	Δ
		Δ	Δ		Δ						Δ		Δ		Δ		Δ			

Legenda: X – 5. dynastie, Δ – 6. dynastie

Tab. 3: Výběr důležitých, příp. nejfrekvencovanějších, titulů držných vezírů Staré říše

titul/jméno	Peršeny	Nebkauhor Idu	Chabauchnumu Biu	Nyhebsedneferkare	Werkawba Iku	Teti	Čeču	Kanefer
<i>im3-^c</i>			Δ				Δ	
<i>imy-iz</i>			Δ				Δ	
<i>imy-iz Nhn</i>								Δ
<i>imy-r3 prwy-<i>h</i>d</i>			Δ	Δ		Δ	Δ	
<i>imy-r3 hwt-wrt 6</i>		Δ	Δ				Δ	
<i>imy-r3 hwt wrt</i>					Δ			
<i>imy-r3 zš(w) ^c-nšwt</i>				Δ		Δ		
<i>imy-r3 šnwty</i>		Δ	Δ			Δ	Δ	
<i>imy-r3 Šm^cw</i>	Δ	Δ	Δ					
<i>imy-r3 k3t nb(t) nt nšwt</i>			Δ				Δ	
<i>imy-r3</i> pyramidového města				Δ		Δ		
<i>iry-p^t</i>	Δ		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>3 dw3w</i>						Δ	Δ	
<i>3d-mr n z3b</i>								Δ
<i>wr 5 (m) pr-D^hwty</i>							Δ	Δ
<i>mniw Nhn</i>			Δ				Δ	Δ
<i>r p nb</i>								Δ
<i>h3ty-^c (n it.f)</i>	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>hry-tp Nhb (n it.f)</i>			Δ				Δ	Δ
<i>hrp ^ch (n it.f)</i>								Δ
<i>htmw bity (n it.f)</i>	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>hry-tp nšwt (pr-^c3)</i>		Δ					Δ	Δ
<i>hry-hb (n it.f)</i>			Δ			Δ	Δ	Δ
<i>hry-hb hry-tp (n it.f)</i>			Δ			Δ	Δ	
<i>z3 nšwt</i>		Δ				Δ		Δ
<i>z3 nšwt n ht.f</i>								Δ
<i>z3 nšwt (n ht.f) šmšw</i>		Δ				Δ		Δ
<i>smr w^cty (n it.f)</i>		Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>shd hm-n^tr</i> pyramidy				Δ			Δ	

Legenda: Δ – 6. dynastie

pravděpodobně odlišeni přidavkem znaku falu od osob nekrálovského původu zastávajících tentýž post. Tato situace trvala pravděpodobně do doby, než byla sociální výměna ukončena a členové královské rodiny již nezastávali úřady ve státní správě.

Je zjevné, že výskyt přídavků $\overline{\text{w}}$ a $m3^c$ nebyl nahodilý, jak se někteří badatelé domnívali. Jejich užití bylo záměrné. Jeví se v něm zřejmá příčinná souvislost se společenským a politickým vývojem. Oba přídavky tak mohou posloužit jako chronologické vodítka.

Titulatura vezírů a mezníky vezirátu

Osoby ve funkci vezíra nesly kromě titulu *t3yty t3ty (n) z3b* řadu dalších titulů. Skladbu titulatury vezírů Staré říše je možné rozdělit podle typů titulů na tzv. rankovní tituly (indikovaly postavení u dvora), titul „královský syn“, „úřední“ tituly, náboženské tituly, tituly spojené s královskými institucemi a jiné tituly.⁷ Stratifikovaná titulatura osob zastávajících vezírský úřad (cca 340 titulů) prošla od počátku 4. dynastie do konce 6. dynastie zřetelnou proměnou (viz tab. 3). Analýza titulatury tak představuje určitou metodu pro zmapování vývoje vezirátu ve Staré říši. Umožňuje rozdělit staroříšský vezírát do několika vývojových etap a determinovat důležité mezníky ve vývoji této instituce: přelom 4. a 5. dynastie, vláda panovníka Niuserrea, konec 5. dynastie a vláda krále Tetiho.

První mezník představuje konec 4. a počátek 5. dynastie, kdy přešly všechny úřady do rukou nekrálovských osob. Do této doby byly klíčové správní úřady v rukou nejužších členů královské rodiny. Narostl počet titulů, vzrostla stratifikace titulatury a zvýšil se počet nižších úředníků. Průvodním jevem této transformace byla proměna skladby titulů vezíra. Zatímco ve 4. dynastii to byly rankovní tituly, které byly vyjádřením výkonné moci, od 5. dynastie jsou to úřední tituly (*Amtstiteln*), které indikují moc hodnostáře (SCHMITZ, Bettina, 1976, s. 167). Nositelem části královské moci byl zprvu vezír, jakožto syn panovníka, počínaje 5. dynastií již tímto nositelem není majitel vezírského titulu, ale samotný úřad vezíra (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 58). Co se týče skladby a počtu titulů, markantní je odlišnost titulatury vezírů 4. dynastie, která byla poměrně jednodušší, od pestré a rozmanité titulatury následujícího období. Přestože některé tituly vymizely, počet titulů obsažených ve vezírské titulatuře 5. a 6. dynastie v porovnání se 4. dynastií kvantitativně narostl (někteří jedinci vlastnili desítky titulů). Vytratily se zejména tituly, které ztělesňovaly spojení mezi vezírem-synem a jeho královským otcem, jako např. „královský syn“ (*z3 nšwt...*) a „dědičný princ/šlechtic“ (*iry-p^t*), dále titul „největší pěti Thovtových domů“ (*wr 5 pr D^hwty*), který byl vyhrazen pouze osobám ve vezírském úřadu a který vlastnili všichni vezíři 4. dynastie (vyjma Anchmarea, Sechemkarea a Sešathotepa Hetiho).⁸

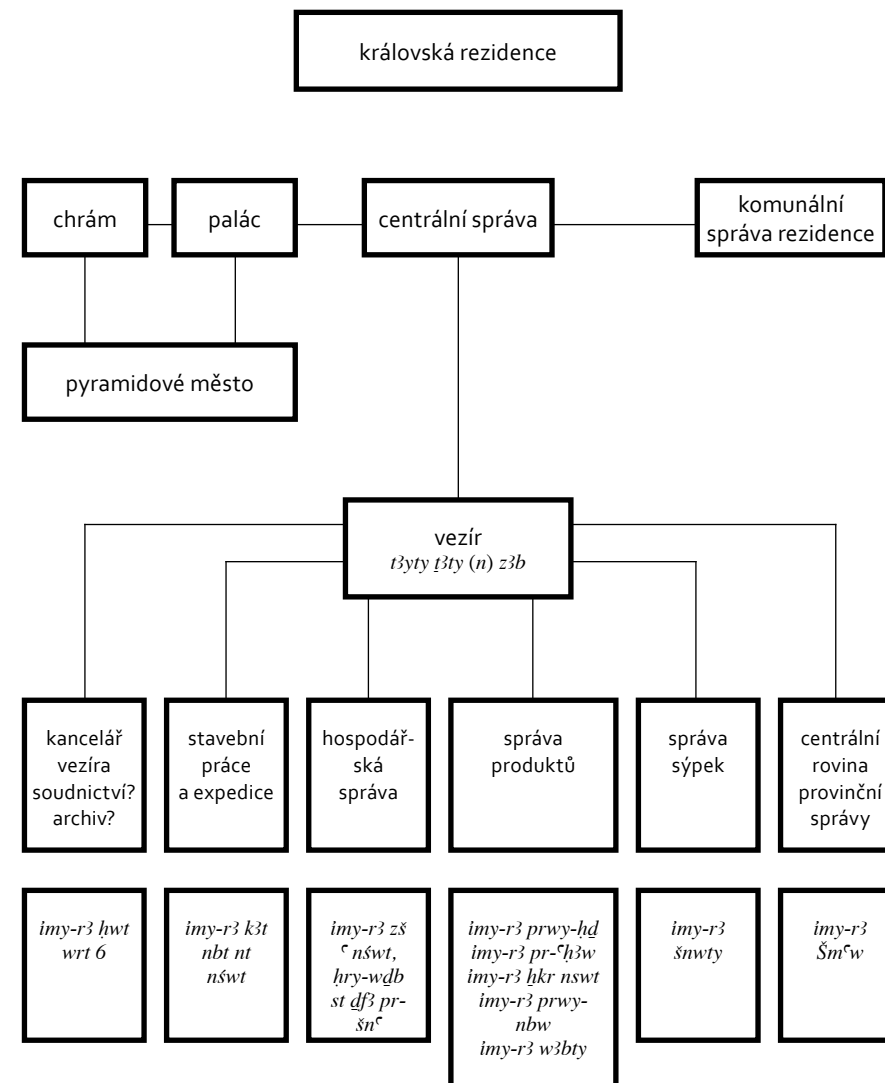
7) K postavení titulu *t3yty t3ty (n) z3b* v rámci sekvencí vezírské titulatury viz BAER, Klaus, 1960, s. 231–239.

8) Podle W. Helcka byl ve 4. dynastii titulem *wr 5 pr D^hwty* vyjádřen vrchní dohled nad hlavními resorty státní správy (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 57).

Druhým mezníkem ve vývoji staroříšského vezírátu byla vláda Niuserreova, která se výrazně otiskla do vývoje egyptského státu. V době Niuserreova panování se objevila řada inovací v nejrůznějších oblastech (BÁRTA, Miroslav, 2005, s. 105–130), které byly zřejmě důsledkem změn sociálních započatých na přelomu 4. a 5. dynastie. Přestavba administrativy se odrazila i v tituluře vezírů, která byla nově definována. Její součástí se staly tituly „představených“ důležitých odvětví státní správy (viz tab. 4): představený obou pokladnic (*imy-r3 prwy-hd*), představený obou sýpek (*imy-r3 šnwty*), představený kanceláře vezíra (*imy-r3 hwt wrt 6*) a představený Horního Egypta (*imy-r3 Šm^cw*). Tituly představený všech královských prací (*imy-r3 k3t nbt nt nšwt*) a představený písařů královských dokumentů (*imy-r3 zš^c nšwt*) byly v tituluře vezírů obsaženy již dříve. Nově vymezený obsah titulatury byl projevem snahy explicitně vyjádřit povinnosti spojené s vezírským úřadem. Tituly podřízených úředníků byly zahrnuty do titulatury osob nadřízených patrně jako důsledek úsilí krále omezit počet vysokých hodnostářů a soustředit moc do rukou několika jedinců oddaných vladaři (STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 329). Ze stejného důvodu byla pravděpodobně vyzvednuta důležitost vezírského úřadu. Ze skladby titulů je evidentní jasné nadřazení nad jinými úřady, tj. vrchní dohled nad všemi resorty a zajištění jednotného postupu ve všech odvětvích státní správy (MARTIN-PARDEY, Eva, 1989, cols. 540, 543). Oproti předchozímu období narostla od poloviny 5. dynastie titulatura vysokých hodnostářů na délce i rozmanitosti. Tento vývoj současně reflektoval proměnu participace na moci.

Třetí mezník prezentuje konec 5. dynastie, kdy byl vezírům nově přiřazen vrchní dohled nad pyramidovými městy (*imy-r3 ...*) a kdy se stali inspektory kněží pyramidových komplexů (*šhd hm-ntr ...*). Vznik těchto titulů souvisel se změnami náboženských představ a s reorganizací zádušních kultů panovníků v závěru 5. dynastie (HELCK, Wolfgang, 1986, cols. 599–600).

Na počátku 6. dynastie, za vlády Tetiho, která tvoří čtvrtý mezník ve vývoji vezírátu, se projevil další kvantitativní nárůst titulatury vezírů, jež patrně odrážel pokračující trend omezit a získat pod kontrolu vzrůstající moc a nezávislost hodnostářů (srov. BÁRTA, Miroslav, 1999b, s. 15). V tomto období byl k některým titulům připojen přídatek, „celé země“ (*r dr.f/drw*), aby tak bylo akcentováno postavení vezírátu nejen z hlediska administrativního, ale také z hlediska geografického, např. titulatura vezíra Kagemního zahrnovala tituly „představený celé země“ (*imy-r3 t3 mhw Šm^cw r drf a imy-r3 n t3 r dr.f prwy*) (MARTIN-PARDEY, Eva, 1976, s. 153), titulatura Anchemahora „představeného všech královských prací celé země“ (*imy-r3 k3t nbt nt nšwt m t3 r drf*) (KANAWATI, Naguib a Ali HASSAN, 1997, s. 11) a mezi tituly Heziho je „představený přidělů božských obětí celé země“ (*imy-r3 wp(w)t htp-t-ntr m t3 r dr.f a imy-r3 wp(w)t htp-t-ntr m T3-mhw Šm^cw drw*) (KANAWATI, Naguib a Mahmud ABDER-RAZIQ, 1999, s. 12). V tomto období vezírskou titulaturu rozšířily tituly „pachtýř (*hnty-s*) pyramidového komplexu“ a „dozorce kněží (*imy-ht hm-ntr*) pyramidového komplexu“.

Tab. 4: Předpokládaný model státní správy ve Staré říši (podle ANDRASSY, Petra, 1991, s. 4)

Ženy ve funkci vezíra?

Držiteli titulu vezíra byli v drtivé většině muži. Ve dvou případech z 6. dynastie je doloženo, že majitelkou titulu *t3yty t3ty (n) z3b* byla žena ve významném postavením. První takovou ženou byla Nebet (FISCHER, Henry George, 1976, s. 74–75; KANAWATI, Naguib, 1980, s. 31–33; STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 303; atd.), která byla manželkou vezíra Chuje, matkou dvou královen Anchesenpepi I. a Anchesenpepi II., manželek Pepiho I., a matkou vezirů Džaua a Idiho. Druhou nositelkou titulu *t3yty t3ty (n) z3b* byla manželka Pepiho I., Inenek Inti, jejíž vezírský titul byl objeven v nedávné době francouzskou expedicí na žulových blocích při vstupu do chrámu náležejícího k pyramidě této královny (LABROUSSE, Audran, 2004, s. 279). Vezírské tituly obou žen nemají femininní koncovku, ačkoli všechny jejich další tituly ji zahrnují (srov. FISCHER, Henry George, 1976, s. 69–75).

Obě ženy spojuje chronologický prvek, tj. počátek 6. dynastie, a osoba panovníka Pepiho I., jehož byly tchýní a manželkou. Funkci vezíra zcela jistě nevykonávaly. Titul *t3yty t3ty (n) z3b* jim byl udělen jako výraz pocty a zdůraznění jejich postavení, byl tedy pouze rankovní (CALLENDER, Vivienne G., 2000b, s. 230). Tento jev zajisté souvisel s rozšířením rankovního systému v pozdní Staré říši, kdy se i titul vezíra mohl příležitostně stát rankovním indikátorem (BAER, Klaus, 1960, s. 3). Další majitelka vezírského titulu je doložena až ve 26. dynastii.⁹

Závěr

Staroříšský vezirát nebyl statický, jeho podoba se měnila. Analýza titulatury vezirů představuje metodu pro zmapování vývoje staroříšského vezirátu a umožňuje determinovat důležité mezníky ve vývoji této instituce. Z analýzy titulatury vezirů je patrné, že vývoj vezirátu probíhal synchronicky s vývojem společenským, s proměnou pojetí královského úřadu a s vývojem náboženských představ. Osoby zastávající nejvyšší správní úřad ve Staré říši se lišily svým původem, titulaturou, umístěním, podobou a výstavností hrobky. I přes kvantitativní a kvalitativní proměny ve vezírské titulatuře v průběhu Staré říše, představoval úřad vezíra koordinační článek všech oddělení státní správy.

Summary

The reading of the highest administrative title is still in dispute. Helck's

reading and interpretation of as *t3yty t3ty (n) z3b* – “the *t3ty* of the king (in appearance of the jackal) who belongs to the entrance hall (*Vorhalle*)”, i.e. the person *t3ty* as the king's (*z3b*) deputy holding the office in the entrance hall (*t3yty*) – seems to be the most accurate.

⁹ Titul je psán s femininní koncovkou, poslední znak titulu vykazuje defektní psaní (G 38 místo G 47), FISCHER, Henry George, 1976, s. 74, pozn. 32.

The further hieroglyphic signs, such as the sign of and the word *m3c*, were appended in some cases to the composite vizier's title. As well as the usage of the addition of *m3c*, the sign of phallus had probably its foundation too, for its occurrence was not apparently haphazard and it was not only a pun based on the resemblance between words. In the time of social transformation at the end of the Fourth and the beginning of the Fifth Dynasty, by means of hieroglyphic sign of phallus the biological king's sons with the vizier's title seem to have been graphically distinguished from the individuals of non-royal origin holding the vizieral post.

From the beginning of the Fourth Dynasty to the end of the Sixth Dynasty, the stratified vizieral titulary underwent obvious change. The analysis of vizieral titulary presents a method for mapping of the development of vizierate in the Old Kingdom and allows determining its important turning-points: the break of the Fourth and Fifth Dynasty, the reign of Niuserra, the end of the Fifth Dynasty and the reign of Teti.

Literatura

ALTENMÜLLER, Hartwig (1998): *Die Wanddarstellungen im Grab des Mehu in Saqqara*. Mainz: Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 42].

ALTENMÜLLER, Hartwig (2008): Family, ancestor cult and some observations on the chronology of the late Fifth Dynasty, in: Vymazalová, Hana a Miroslav Bárta, edd., *Chronology and Archaeology in Ancient Egypt* (the Third Millennium B.C.), s. 144–161. Prague: Charles University in Prague.

ANDRASSY, Petra (1991): Zur Struktur der Verwaltung des Alten Reiches. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 118: 1–10.

ANDRASSY, Petra (2008): *Untersuchungen zum ägyptischen Staat des Alten Reiches und seinen Institutionen*. Berlin – London [Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Studies from the Internet on Egyptology and Sudanarchaeology XI]. <http://www2.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes11/index.html>

AUFRERE, Sydney H. (2003): L'origine de l'albâtre de la 1re dynastie d'après les inscriptions des vases provenant des galeries de la pyramide à degrés. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 103: 1–15.

BAER, Klaus (1960): *Rank and Title in the Old Kingdom: the structure of the Egyptian administration in the Fifth and Sixth Dynasties*. Chicago: University of Chicago Press.

BÁRTA, Miroslav (1999a): The Title “Property Custodian of the King” during the Old Kingdom Egypt. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 126: 79–89.

BÁRTA, Miroslav (1999b): The Title Inspector of the Palace during the Egyptian Old Kingdom. *Archiv orientální* 67: 1–20.

BÁRTA, Miroslav (2005): Archaeological innovations in the development of the non-royal tomb during the reign of Nyuserra, in: Jánosi, Peter, ed., *Architecture and significance. Thoughts on ancient Egyptian architecture*, s. 105–130. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie 33].

BARTA, Winfried (1984): Schakal, in: Helck, Wolfgang a Wolfhart Westendorf, edd., *Lexikon der Ägyptologie* V, col. 527. Wiesbaden: Harrassowitz.

BLUMENTHAL, Elke (1987): Die „Göttersväter“ des Alten und Mittleren Reiches. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 114: 10–35.

BRUGSCH, Heinrich Ferdinand Karl (1880): *Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch*. 5 Bd. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

- BRUGSCH, Heinrich Ferdinand Karl (1882): *Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch*. 7 Bd. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- CALLENDER, Vivienne G. (2000a): À propos the title of *r Nḥn n z3b*, in: M. Bárta, J. Krejčí (edd.), *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, s. 361–380. Praha: Orientální ústav AV ČR [Archiv orientální, Supplementa IX].
- CALLENDER, Vivienne G. (2000b), Non-royal Women in Old Kingdom Egypt. *Archív orientální* 68: 219–236.
- DODSON, Aidan a Dyan HILTON (2004): *The complete royal families of Ancient Egypt*. New York: Thames and Hudson.
- DULÍKOVÁ, Veronika (2011): Some notes on the title of 'Vizier' during the Old Kingdom, especially on the hieroglyphic phallus-sign in the vizier's title, in: M. Bárta – F. Coppens – J. Krejčí (edd.), *Abusir and Saqqara in the year 2010*, s. 327–336. *Proceedings of the conference held in Prague (May 31–June 4, 2010)*. Prague: Czech Institute of Egyptology, Charles University.
- DUQUESNE, Terence (2005): *The jackal divinities of Egypt I. From the Archaic Period to Dynasty X*. Oxfordshire communications in Egyptology VI. London: Darenco Publications.
- FISCHER, Henry George (1976): Administrative titles of women in the Old and Middle Kingdom, in: *Egyptian Studies I: Varia*, s. 69–75. New York: Metropolitan Museum of Art.
- FISCHER, Henry George (1979): Reviews. Excavations at Saqqara 1937–1938. *Journal of Egyptian Archaeology* 65: 176–182.
- FRANKE, Detlef (1984): Ursprung und Bedeutung der Titelsequenz *Z3b R3 Nḥn*. *Studien zur altägyptischen Kultur* 11: 209–217.
- GARDINER, Alan Henderson (1947): *Ancient Egyptian Onomastica*. Text, Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
- GOEDICKE, Hans (1995): Textile Elemente in ägyptischen Tempeln: der Vorhang, in: Kurth, Dieter, ed., *3. ägyptologische Tempeltagung. Systeme und Programme der ägyptischen Tempeldekoration*, s. 39–45. Wiesbaden: Harrassowitz.
- HANNIG, Rainer (2006): *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800 – 950 v. Chr.) Die Sprache der Pharaonen*. Mainz: Zabern.
- HARPUR, Yvonne (2001): *The tomb of Nefermaat and Rahotep at Maidum: discovery, destruction and reconstruction*. Egyptian tombs of the Old Kingdom. Vol. 1. Prestbury: Oxford Expedition to Egypt.
- HASSAN, Selim (1953): *Excavations at Giza*. Vol. 7. Cairo: Government Press.
- HELCK, Wolfgang (1954): *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Ägyptischen Alten Reiches*. Glückstadt: Augustin [Ägyptologische Forschungen 18].
- HELCK, Wolfgang (1979): Die Datierung der Gefäßaufschriften aus der Djoserpyramide. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 106: 120–132.
- HELCK, Wolfgang (1986): Titel und Titulaturen, in: Helck, Wolfgang a Wolfhart Westendorf, ed., *Lexikon der Ägyptologie* VI, cols. 596–601. Wiesbaden: Harrassowitz.
- HELCK, Wolfgang (1987): *Untersuchungen zur Thinitenzeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 45].
- JONES, Dilwyn (2000): *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*. Oxford: Archaeopress [BAR International series 866].
- KAHL, Jochem (1994): *Das System der ägyptischen Hieroglyphenschrift in der o.–3. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz [Göttinger Orientforschungen 29].
- KANAWATI, Naguib (1980): *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*. Warminster: Aris & Phillips LTD.
- KANAWATI, Naguib a Mahmud ABDER-RAZIQ (1999): *The Teti cemetery at Saqqara V. The tomb of Hesi*. Warminster: Aris & Phillips [The Australian Centre for Egyptology: Reports 13].
- KANAWATI, Naguib a Ali HASSAN (1997): *The Teti cemetery at Saqqara II. The tomb of Ankhmahor*. Wiltshire: Aris & Phillips [The Australian Centre for Egyptology: Reports 9].
- KAPLONY, Peter (1963): *Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit* I. Wiesbaden: Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 8].
- LABROUSSE, Audran (2004): Pyramide 6. dynastie, in: Hawass, Zahi, ed., *Pyramiden – magické symboly starého Egypta*, s. 265–281. Čestlice: Rebo.
- LABROUSSE, Audran (2005): Les tracés directeurs dans la pyramide de la reine Inenek/Inti, in: Jánosi, Peter, ed., *Architecture and significance. Thoughts on ancient Egyptian architecture*, s. 407–414. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtkademie 33].
- LACAU, Pierre a Jean-Philippe LAUER (1965): *La pyramide à degrés V. Inscriptions à l'encre sur les vases*. Fouilles à Saqqarah. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- LAUER, Jean-Philippe (1939): *La Pyramide à degrés*. III. *Compléments*. Fouilles à Saqqarah. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- MARTIN-PARDEY, Eva (1976): *Untersuchungen zur ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des Alten Reiches*. Hildesheim: Gerstenberg [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 1].
- MARTIN-PARDEY, Eva (1986): Wesir, Wesirat, in: Helck, Wolfgang a Wolfhart Westendorf, ed., *Lexikon der Ägyptologie* VI, cols. 1227–1235. Wiesbaden: Harrassowitz.
- MARTIN-PARDEY, Eva (1989): Die Verwaltung im Alten Reich, Grenzen und Möglichkeiten von Untersuchungen zu diesem Thema. *Bibliotheca orientalis* 46 (5/6): 533–552.
- MEYER, Eduard (1887): *Geschichte des alten Ägyptens* I. Berlin: Grote'sche Verlagsbuchhandlung.
- MORENZ, Ludwig D. (2003): Frühe Schrift und hohe Kultur im Alten Ägypten. *Orientalia*, n. s. 72 (2): 183–193.
- MORENZ, Ludwig D. (2004): *Bild-Buchstaben und symbolische Zeichen. Die Herausbildung der Schrift in der hohen Kultur Altägyptens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [Orbis Biblicus et Orientalis 205].
- REGULSKI, Ilona (2004): Second Dynasty ink inscriptions from Saqqara paralleled in the Abydos material from the Royal Museums of Art and History (RMAH) in Brussels, in: Hendrickx, Stan, et al., ed., *Egypt at its origins. Studies in Memory of Barbara Adams*. Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt", Kraków, 28th August–1st September 2002, OLA 138, s. 949–970. Peeters: Leuven – Paris – Dudley, MA.
- SCHMITZ, Bettina (1976): *Untersuchungen zum Titel s3-njswt „Königsohn“*. Bonn: Habelt [Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Ägyptologie, Heft 2].
- SETHE, Kurt (1890): Geschichte des Amtes im Alten Reich. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 28: 43–49.
- SETHE, Kurt (1935): *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*. Bd. 1, Spruch 213–260. Glückstadt: Augustin.
- SIMPSON, William Kelly (1980): *Mastabas of the western cemetery. Part I., Sekhemka (G1029); Tjetu I (G 2001); Iasen (G2196); Penmeru (G 2197); Hagy, Nefertjetet, and Herunefer (G 2352/53); Djaty, Tjetu II, and Nimesti (G 2337X, 2343, 2366)*. Boston: Museum of Fine Arts.
- STRUDWICK, Nigel (1985): *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The highest titles and their holders*. London: KPI.
- VESELÝ, Rudolf (1991): *Přehled politických a kulturních dějin islámských zemí od vzniku islámu do konce 18. století*. 1. díl. Praha: Univerzita Karlova.
- WILKINSON, Toby A. H. (2000): What a king is this: Narmer and the concept of the ruler. *Journal of Egyptian Archaeology* 86: 23–32.